

Muhamed Huković

NAPORI ZA UVOĐENJE NARODNOG JEZIKA U POČETNE VJERSKE ŠKOLE MUSLIMANA

Dva okupatora naših prostora nisu se posebno trudili da nametnu svoj jezik pokorenim narodima: Francuzi u doba Napoleonove Ilirije i Osmanlije u zaposjednutim dijelovima Balkanskog poluotoka. Ova konstatacija posebno je vidljiva onda ako se odnos prema jeziku ovih dviju sila upoređi sa odnosom kakav su imali drugi okupatori (Austrija, Mleci, Mađarska), koji su u pojedinim razdobljima (Bahov apsolutizam), svim oblicima, posebno represivnim, nastojali uvesti svoje jezike u sve oblasti javnog života.

Ta okolnost znatno je doprinijela da se naš jezik cijelo vrijeme osmanske vladavine čuvao i njegovao, osim što je u leksičkom fondu obogaćen brojnim turcizmima od kojih su neki našim pojmovima dali i nove semantičke i stilističke vrijednosti. Naš jezik bio je dugo vremena na Porti diplomatski jezik i sa takvim statusom ravnopravno se natjecao za primat sa tada svjetskim jezicima (arapskim, turskim i perzijskim), jezicima nauke i diplomatije. U neizbrisivom mi je sjećanju ostao jedan detalj koji je nama, učenicima gimnazije, saopćio još prije rata profesor historije predaje „poturica“ Mehmed-paša Sokolović ultimatum proslavljenom hrvatskom junaku Nikoli Zrinskom na hrvatskosrpskom jeziku, a Zrinski naređuje da mu se tekst najprije prevede na mađarski kako bi ga uzeo u redovan postupak. Bezbroj primjera može se navesti koji svjedoče o velikoj ljubavi naših ljudi prema maternjem jeziku. Pa i oni koji su, baveći se književnim i naučnim radom, pisali na stranim jezicima, u svakoj prilici su isticali prednosti našeg u odnosu na orijentalne jezike. I u tome dobroano protjerivali. Tako Mula Mustafa Bašeskija, ističući bogatstvo leksike našeg a siromaštvo turskog jezika, uzima primjer varijacija značenja našeg glagola otići za koji je našao ravno 45 izričaja, dok za taj isti glagol, kako tvrdi Bašeskija, arapski ima tri, a turski jezik samo jedan izričaj. Hazim Šabanović mu zamjera na takvoj tvrdnji i to objašnjava Bašeskijinim nedovoljnim poznavanjem arapskog i turskog jezika i takve tvrdnje naziva „naivnim i apsurdnim“.¹⁾ Nije bez značaja da li su

---

1) Šabanović Hazim: Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973. str. 544.

tvrdnje tačne ili ne, ali je sigurno istina da iz njih isijava velika ljubav prema maternjem jeziku, ljubav koja čitaoca nadahnjuje ponosom, pa mu takva pretjerivanja i ne uzimamo za veliki grijeh. Prisnost prema svome jeziku nije moglo ništa umanjiti, pa ni okolnost da je arapski jezik jezik vjere i najsvetijih knjiga. Ili jedan drugi primjer: S. Bašagić navodi slučaj kada je Hikmet-Arif-beg Rizvanbegović, da bi pokazao izražajne mogućnosti našeg jezika, izrecitirao jednu strofu u kojoj je istaknuta distinktivna vrijednost akcenta, što je na prisutne ostavilo jak dojam.²⁾

Sad se može postaviti pitanje zašto onda iz tog perioda nemamo bogatiju pisanu riječ na našem jeziku? Zašto je alhamijado književnost i po obimu i po literarnom dosegu daleko ispod književnih ostvarenja na orijentalnim jezicima? Odlučujući faktor je bila okolnost da su se svi redom školovali na obrazovnim ustanovama na Orijentu, jer u svojoj zemlji za to nisu imali mogućnosti. Uostalom ti jezici bili su na razini svjetskih jezika i djela pisana na tim jezicima mogla su steći naučnu verifikaciju. Pišući na stranim jezicima, nisu to činili zbog uvjerenja da je njihov jezik nižeg ranga, nema u tom ponašanju dodvoravanja većim i razvijenim narodima. Da se taj brojjan spisateljski potencijal potrudio da se turski jezik kao jezik dominacije ili arapski jezik kao jezik religije uvede u sve javne, a potom i privatne sfere života, ne znamo kakav bi to imalo odraz na dalji tok razvoja našeg jezika poslije pet stoljeća osmanlijske vlasti. Vrijedjelo bi podrobnije izvršiti uporednu analizu prema maternjem jeziku pisaca i društveno-političkih službi u raznim krajevima naše zemlje - odnos hrvatskih latinista, odnos javnih radnika i srpskih pisaca u Vojvodini početkom 19. stoljeća u procesu stvaranja različitih kombinacija jezičkih organizama.

JEZIK U POČETNIM VJERSKIM ŠKOLAMA MUSLIMANA

U početnim vjerskim školama vjerska nastava se izvodila na nekoj čudnoj jezičkoj simbiozi. Ali prilično rano među tadašnjim intelektualcima i vjerskim funkcionerima javljala se misao o upotrebi narodnog jezika u ukupnoj školskoj nastavnoj praksi, jer je turski jezik bio djeci nerazumljiv, a i metodika nastave bila je formalistička i nije budila zanimanje kod djece. Koliko je do sada poznato Muhamed Velihodžić Razi (1722-1786) prvi od muslimanskih intelektualaca postavio je zahtjev da se nastava vjeronauke u mektebima izvodi isključivo na narodnom jeziku, umjesto djelimično i na turskom i arapskom jeziku. Razi je bio mnogostrano obrazovan - poznavao je administrativno-pravne propise, pisao žalbe i predstavke građanima, poznavao je solidno algebru, astronomiju. Autor je i djeci upućene pjesme Čujte,

---

2) Safvet-beg Bašagić: Izabrana djela, Sarajevo, 1971, str. 192.

djecu, svikoli napisane s pedagoškim taktom i leksikom primjerenom mladim bicima. Vojislav Bogičević u svojoj Istoriji razvitka osnovnih škola u BiH, pozivajući se na VI. Skarića, navodi kako je Razi zavještao svoju kuću za ženski mekteb u Sarajevu s naročitom željom da tu „jedna sposobna učiteljica poučava žensku djecu djecu Kur'anu i ostalim naukama“.³⁾

Međutim, prvi strastveni zagovornik uvođenja narodnog jezika u školsku nastavu bio je Omer Humo. Poznat kao narodni prosvjetitelj uočio je nužnost reforme u cilju podizanja vjersko-prosvjetnog života Muslimana. Htio je to učiniti na najneposredniji način - putovao je po naseljima, držao predavanja i podučavao seljake. Nepravedna je ocjena koju je o njegovom radu iskazao H. Kikić, koji Huma svrstava u opskurna imena u bosanskohercegovačkoj literaturi naglašavajući da su sve njegove poruke štetne za čitaoce.⁴⁾

Međutim, Hamza Humo smatra da je on jedan od „poznatih uzgajatelja omladine, a ističe i njegov spisateljski rad (Savjete)“.⁵⁾

Humo potiče iz poznate mostarske obitelji Huma. Oskudni su podaci o njegovu životu. Službovao je kao nastavnik u Konjicu na medresi, a umro je dvije godine nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Napisao je ilmihal Sehlet-ul-wusul, pjesme: Savjeti, Molitva bosanska, Pohvala knjiga i u njoj strofa. Humin ilmihal prva je knjiga štampana arebicom u Bosni (Sarajevo) 1875. g. Istina, prije Huminog ilmihala Mehmed Zaim Agić iz Bosanskog Broda napisao je udžbenik islamske vjeronauke pod naslovom Od virovanja kitab i litografirao ga u Carigradu 1868. g. Prema tome, ipak je Humin ilmihal prvi udžbenik štampan našim jezikom u Bosni. Uz ilmihal štampano je i četiri pohvale. Literarna vrijednost ovih tvorevina je skromna, značaj ovih djela je u tome što je u njima istakao odlučan zahtjev za uvođenje narodnog jezika u nastavu koju je, po njegovom mišljenju, trebalo reorganizirati. Osim zamjene turskog našim jezikom. Humo se zalagao da se napusti okamenjena tradicija, da se isključi mehaničko pamćenje pravila, da se odstrani šablon i kruta forma. Kako bi napuštanje arapskog pisma značilo potpun neuspjeh reforme, smatrao je da treba zadržati arebicu koju su sva djeca poznavala. U predgovoru Ilmihala Humo piše: „Dobro znadi, svakom insanu svoj jezik od svijuju jezika odveć la-

3) Bogičević Vojislav: Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463-1918, Sarajevo, 1965, str. 117.

4) Kikić Hasan: Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurnih imena u Be-Ha literaturi. - Almanah savremenih problema, Zagreb, 1936, str. 156.

5) Humo Hamza: Iz zaboravljene književne Bosne. - Politika, božićni br. 33/1936, str. 15, od 6, 7, 8, 9. I.

gan je. Nama Bošnjacima naš jezik veoma je lagahan da se opiše arapskim resmi-hatom i jazijom kao što je u Musafu“.

Da je situacija za reformom početnih vjerskih škola bila zrela, da je djeci mehaničko zapamćivanje pravila na jeziku koji nisu ništa razumjeli stvaralo teškoće, najbolje je okarakterizirao Hamdija Mulić riječima: „Dijete prolazi kroz knjigu kao čovjek zavezanih očiju kroz nepoznat kraj“. ⁶⁾

Humo je bio zagovornik osavremenjivanja cjelokupnog odgojno-obrazovnog rada - bio je pristalica stvarne i racionalne nastave, upućivao je seljake kako će bolje obrađivati zemlju, a u tumačenju vjerskih propisa bio je veoma fleksibilan. Ali najviše upornosti pokazao je u nastojanju da se u vjerske škole uvede narodni jezik. Poznata je njegova maksima izrečena u pjesmi Pohvala knjiga u slavu maternjeg jezika:

Brez šubhe je babin jezik najlašnji.

Svako njime vama vikom besidi.

Ekspresivnost ove konstatacije pojačava ikavski izgovor i glagol besidi koji asocira na vrijeme u kojem je izražajnost i ljepota jezika dolazila do izražaja kad se njim besidilo, a ne govorilo, jer besidu kao usmeni vid kazivanja i saopćavanja krasile su toplina, neposrednost i melodičnost. Kao prilog Ilmihalu Humo je štampao i četiri pohvale od četiri različita autora: travničkog muftije, sarajevskog muderisa Abdulaha Sarajli, treću mostarskog muftije Mustafe Sidika Karabega i četvrtu od Ahmeda Nijazije Bosanca, učitelja iz Travnika. U sve četiri pohvale kao najveća vrijednost Ilmihala istaknuto je da je pisan narodnim jezikom.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine započela je prava aktivnost za reformu cjelokupne nastave, a u tim reformiskim zahvatima uvođenje narodnog jezika u nastavni proces imao je prioritetan zadatak. Na prvom mjestu trebalo je napisati udžbenike na našem jeziku, naravno arabicom kao pisma poznatog svim građanima, pa i djeci. U narednih nekoliko decenija pojavio se veliki broj udžbenika i priručnika koji su znatno doprinijeli osavremenjivanju nastave, a posebno su omogućili djeci da razumiju ono što im se predaje. Začuđuje i danas, poslije više od osam decenija, da su prosvjetni radnici zastupali i za ovo vrijeme još nedostignute zahtjeve pedagoške teorije i prakse.

Tako Mulić Hamdija u svojoj knjizi Za reformu naše nastave uočava značaj nekih pretpostavki od kojih zavisi uspješnost organizacije rada obrazovnih ustanova, a posebno uspješnost tehnologije nastavnog procesa, od-

---

6) Mulić Hamdija: Vjesnici naprednijeg tumačenja islamske nauke u nas. Kalendar Narodna uzdanica za 1943. g. Sarajevo, 1942. str. 104.

nosno primjene suvremenih didaktičkih postupaka. Osim rasprave kakav treba da bude koncipiran nastavni plan i program, kakve treba upotrijebiti nastavne oblike i nastavne metode, u knjizi se govori i o tome kakav treba da bude raspored sati i koja nastavna sredstva treba upotrijebiti. Autor ovog priručnika tretira i onu suptilnu stranu nastavne problematike - teoriju i psihologiju učenja. Stručno usavršavanje, uključujući tu i općekulturno obrazovanje, imperativ je za uspješno izvođenje nastave. Koliko je pisac temeljito zahvatio cjelokupnu problematiku iz ove oblasti najbolje se vidi iz poglavlja Raspored sati. Naoko sitno pitanje, a u stvari veoma značajno, što se potvrđuje činjenicom da se ni danas u školama nije uspjelo riješiti pitanje dobro usaglašenog rasporeda sati, pa se u satnicama veoma često na prvim satima nalaze lakši, a na posljednjim mjestima teži predmeti. Ovo je bilo potrebno istaći kako bismo predočili okvire reforme početnih vjerskih škola u čijim zahvatima uvođenje narodnog jezika zauzima značajno mjesto. Imponuje da se ovakvi zahtjevi pojavljuju još prije osamdeset godina. Prvi udžbenik pisan hrvatskosrpskim jezikom je početnica Ibrahima Berbića pod naslovom Elif bai bosnevi sa starom i novom jazijom - bosanska elifnica. Tiskana je u Carigradu 1886. g. Zanimljivo je da su ispravci na posljednjoj stranici pisani latinicom i ćirilicom.

Intenzivna aktivnost na reformi cjelokupnog obrazovnog sistema počinje u periodu iza okupacije 1878. g. Osim drugih povoljnih okolnosti za plodan rad, posebno u cilju uvođenja narodnog jezika u škole je i činjenica da su se u to vrijeme iz Carigrada u domovinu vraćali diplomirani studenti noseći sa sobom i zahtjeve za reformama kao i zahtjeve za izdavanje udžbenika na našem jeziku. Po svojim koncepcijama reforme nastave veoma je zanimljiv Sejfulah Proho, cazinski muderis. Osim što je bio odlučan borac za uvođenje narodnog jezika, mnogim svojim zahvatima u pravom smislu riječi nastojao je osavremeniti tehnologiju nastavno-obrazovnog procesa. U letargičnu, monotonu atmosferu koja je vladala u mektebima nastojao je unijeti malo veselih tonova, učiniti nastavu djeci dragoj, pa je u svoj mekteb uveo predmet pjevanje i nije za stanovnike Cazina bilo iznenađenje kada bi, prolazeći pored mekteba, čuli pjevušanje djece. Napisao je dva udžbenika Bida-jet-ul-inas - vjeronaučna knjiga za djecu i odrasle i Ahvali-nisa, namijenjena ženama, stilski i sadržajno teška za čitanje.

Ibrahim Berbić je autor i udžbenika Bosansko-turski učitelj - Carigrad 1893. Za označavanje naših glasova morao je izliti oblike arapskih slova koje arapski alfabet ne pozna. Ta njegova upornost zaslužuje svako priznanje, jer se njoj ima zahvaliti što je svjetlo dana ugledalo jedan udžbenik još prije gotovo 100 godina. Nešto kasnije izići će iz štampe sufara Saliha Emi-na Alićehića pod naslovom Elif bai arebi - doživjela je nekoliko izdanja:

prvo 1899., kako stoji na korici prvog izdanja, koje se čuva u privatnoj biblioteci Alije Sadikovića iz Tuzle, drugo 1907, treće 1910. te 1942. godine.

Zahtjevi za reformom obrazovnog sistema dobili su na intenzitetu pojavom listova: Tarika, Muallima, Misbaha, Jeni Misbaha i kalendara Mekteba. Među prioritetima ističu se zahtjevi za uvođenje narodnog jezika. Tako već u prvom broju Tarika⁷⁾ naglašava se zahtjev da se list štampa na čistom jeziku bosanskih Muslimana.⁸⁾ Uredništvo ističe potrebu unapređenja opće pismenosti i izražava nezadovoljstvo zbog prakse da se nastava izvodi na stranom jeziku, djeci nerazumljivom, pa se rezultati obrazovnog procesa svode na mehaničko pamćenje okoštalih pravila na turskom i arapskom jeziku. U daljem tekstu izričito se traži da se nastava izvodi na Bošnjačkom jeziku, jer kod nas dijete od 5-6 godina, koje ne zna čestito ni dvadesetak riječi, mora da uči prve vjerske propise nepoznatim mu jezikom i zato imamo od tog nemarnog rada ove posljedice; dijete uči u mektebu 3-4 godine, a za to vrijeme ne može savladati turskog jezika ni toliko da bi mogao sam bez tuđe pomoći iz najglavnijeg kitaba razumjeti.⁹⁾ Uredništvo je i u narednim brojevima više puta naglašavalo značaj upotrebe narodnog jezika, a i čitatelji su podržavali takve zahtjeve Uredništva što se vidi iz pisama upućenih tom listu. I drugo godište Tarika stalno podržava aktualnost uvođenja narodnog jezika u javni život i kategorički se traži prekid s naslijeđenom tradicijom, a posebno prekid s praksom po kojoj „nejaka djeca po mektebima dangube i svoje skupocjeno vrijeme uzalud troše oko ono par turskih riječi „Jedina namjera, ističe se, jeste da učenici mogu čitati lijepe i poučne članke na našem jeziku, pa druge namjere nisam imao, navodi se u jednom članku.¹⁰⁾

List Muallim,¹¹⁾ koji se pojavio pošto je prestao izlaziti Tarik, također je u priložima isticao ovu ideju, a i sam je najavio da će ne samo štampati članke na našem jeziku nego da će i, ako to autor želi, upotrebljavati uz arabicu i pismo latinicu. Jedan suradnik zamjera uredništvu što ovaj jezik naziva „našim i maternjim“ a ne bosanskim, kako ga narod naziva.¹²⁾

Uredništvo je donosilo i priloge kojima je davalo praktična uputstva za obradu nastavnih jedinica, pa tako u članku Pismeni znaci ističe značaj poznavanja pravila interpunkcije koja može imati odlučan utjecaj na značenje misli:

---

7) Tarik, list za pouku i zabavu. Vlasnik hadži Fehim Kućukalić, urednik Džemaludin Čaušević. Prvi broj izašao je 1. juna 1908. Izišla su dva godišta.

8) Tarik, ibidem, 3.

9) Tarik, ibidem, 3.

10) Muhamed Džemaludin, Poštovanim čitateljima i prijateljima. - Tarik, 2/1910, 204.

11) Muallim, glasilo muslimanskog muallimskog i imamskog društva za BiH. List za pouku i za staleške interese muallima i imama u BiH. Uredio Muhamed Seid Serdarević. Prvi broj izašao 1910. g.

12) I. Haki: O arapskom pismu kod nas i u Muallimu. - Muallim, I, 1911, 10, 163.

*„Goneći neprijatelja, malaksala vojska stiže i
Goneći neprijatelja malaksala, vojska stiže.“*

Navodi se ovaj primjer gdje mjesto zareza daje različito značenje istoj rečenici.

I u drugom godištu Muallima ističe se potreba da se istraje na uvođenju narodnog jezika s pismom arabicom u javni život, a u trećem godištu posebno je zanimljiv dio izvještaja Komisije za inspiriranje mekteba u kojem se kaže:

„Definicije koje su prijevodi s turskog jezika stilski i jezično su nezgrapne, pa su djeci nerazumljive“. Inspektori predlažu izradu dobrih i valjanih udžbenika i to na našem jeziku jer „s turskog jezika učiti vjeronauku, sve kad bi muallimi poznavali perfektno taj jezik, ne ide pa ne ide, a to sam prije bio osvjedočen, a i sad sam se još više osvjedočio udžbenici na turskom jeziku su za dječji uzrast teški i neprikladni.¹³⁾

U listu Misbah¹⁴⁾ zahtjev za uvođenje narodnog jezika je manje naglašen već i zbog toga što je njegova praktična primjena prihvaćena od većine javnih i prosvjetnih radnika. Prilozi u Misbahu su na višoj jezičnoj razini od članaka u prva dva lista što je najbolji dokaz koliko je uredništvo, posebno Sakib Korkut, posvećivalo pažnju jezičnom izrazu. Sa zadovoljstvom se ističe okolnost da je u planu za reformu Dar-ul-muallimina predviđeno izučavanje bosanskog jezika s književnošću.¹⁵⁾

Za praktičnu realizaciju ovih napora najviše je učinio kalendar Mek-teb. U njemu je štampana sufara - početnica za učenje arapskih slova u mektebu, za I razred Mek-teb-ibtidaija u Bosni i Hercegovini, koju je „složio i napisao“ Hajrović Murad Hulusi, muallim iz Bihaća. Autor iznosi i metodska uputstva za izvođenje nastave pod naslovom Dvije-tri o sufari od kojih se neka odnose i na jezik, pa se kaže „da se autor trudio da građivo bude izloženo čistim narodnim jezikom, kako bi dijete moglo naučiti i osnovne pojmove maternjeg jezika“.

Odmah potom počelo je štampanje udžbenika na našem jeziku za sve uzraste korisnika obrazovanja, ali pretežno za polaznike mektepske nastave. Ovi konkretni poduhvati nailazili su na odobravanje javnosti, izuzev konzervativnih i nedoučenih svećenika, koji su javno govorili „da ako izgovoriš molitvu na našem jeziku, onda ne učiš nego samo govoriš“. Takvi se nisu slagali ni sa pismom arabicom smatrajući da se arapskom alfabetu ne smije

---

13) Izvješće o inspiriranju mekteba: Muallim, 3/1913, 11-12, 177.

14) Misbah, organ Udruženja bosanskohercegovačke ilmije. Uređuje redakcijski odbor.

15) Ostvarena reforma medrese i dar-ul-muallimina, Misbah, 1/1913. 20-21, 163.

ni jedna tačka u ortografiji dodati ni oduzeti. Jedan neuki vjernik kaže: „To pismo je nekako ko prevrnuo, hodža veli da u njemu ima puno više nokt (tačaka) i da se more sevep (zbog) jedne nokte izići iz dina, a kamoli sevep više nokt“.¹⁶⁾

Ali puno glasnjiji su bili pristalice reforme. U kalendaru Mekteb jedan čitalac u članku Mektebi-ibtidaije u Bosni i Hercegovini zdušno se zalaže za uvođenje narodnog jezika u obrazovne ustanove i zagovara napuštanje arebice, a prihvatanje latinice. Treba napomenuti da je arebica kao pismo i shvaćena od njenih zagovornika samo kao prelazni oblik ili bolje reći kao most na prijelazu sa turskog i arapskog jezika na narodni jezik. Međutim i kao privremeno rješenje postala je ubrzo prepreka na putu unapređenja obrazovnog sistema i prosvjećivanja masa i uključivanje u evropske tokove.

Ogromna je uloga Džemaludina Čauševića u reformskim zahvatima obrazovnog sistema a posebno u naporima za uvođenje narodnog jezika u nastavni proces. Da bi se to moglo ostvariti, bilo je potrebno izraditi udžbenike i priručnike, pa je njegovom zaslugom započela jedna za ono vrijeme impozantna izdavačka aktivnost. Sam je pisao udžbenike, pokretao i uređivao listove, sazivao i organizirao skupove i vodio ankete i svim drugim oblicima djelovanja nastojao da pokrene cjelokupni vjerskoprosvjetni i kulturni život Muslimana. Naglasak je stavljao na ulogu narodnog jezika kao preduvjeta svakoj reformskoj nakani. Na sjednici prve Prosvjetne ankete 1921. godine je rekao: „Gospodo, početna vjerska i srednja nastava nije sređena (...) Prije 15-16 godina predavala se vjerska nastava na turskom i arapskom jeziku, a ja gdje god sam dolazio vidio sam da predavanje na nepoznatom jeziku ide vrlo teško, pa sam počeo zagovarati da se izdaju početne vjerske knjige na našem jeziku a arapskim slovima. Dobio sam u tome i sumišljenika i saradnika. Prigovaralo se ispočetka ovim mojim nadzorima, ali je meni ipak uspjelo da izdam i proturim u narod podosta ovakvih knjiga. Poslije, kada sam stupio kao reis-ul-ulema, to sam onda ozbiljno pristupio štampanju ovih knjiga, pisanih arapskim slovima, a na našem jeziku, te sam izradio I i II ilmihal, tedžvid i tarihi islam. U ovom su mi pomogli kao stručnjaci E. Mulabdić, Hamdi ef. Mulić“.¹⁷⁾

Edhem Mulabdić ističe da je Čaušević imao od prirode osjećaj za svoj materinski jezik, volio ga je, nije ga proglašavao manje vrijednim u odnosu na ostale svjetske jezike. Njegova usmena izlaganja bila su jezično dotjerana, pa Mulabdić piše: „I sam način izlaganja osvaja slušaoc - mjesto dota-

---

16) O našim prilikama. Kalendar Mekteb, II/1908, str. 79.

17) Hadžimulić Mustafa: Šta je merhum H. M. Dž. Čaušević učinio za našu vjersku nastavu. Novi behar, XI, god. 1937-38, broj 20, str. 317.

dašnjeg nerazumljivog, njegovo je tumačenje posve jasno. Mnogobrojne tuđe riječi i riječi srasle sa svojim pojmovima zamjenjuje sa novim razumljivim, mnoge nerazumljive sadržine, kao naročito udešavane zamršenijim, u njegovu postaju jasne“.¹⁸⁾

Njegovom ovako odlučnom stavu u pogledu uvođenja narodnog jezika u škole i javne vjerske ustanove isto tako odlučno su se suprotstavljali konzervativni krugovi i to ne mali broj i ne beznačajni pojedinci. „Pisati udžbenike na narodnom jeziku“, govorili su pristalice tradicije, a mase su u početku to prihvale,“ bilo je nedopušteno, jer su, po njihovom mišljenju latinica i ćirilica „vlaško pismo“. Egzekutivni odbor, kao politički predstavnik Muslimana, uputio je izaslanstvo sa zahtjevom Čauševiću da prestane s prevodenjem vjerskih udžbenika na naš jezik kao i sa reformom škola. Čaušević je ostao uporan i odgovorio im je: „Ovo je ovako za narod i za vjeru najbolje, pa ću na tom raditi svim silama, pa makar me narod u svome neznanju, konzervativnosti, fanatizmu i kamenovao“. Nekoliko naprednih javnih radnika i intelektualaca podržalo je Čauševića, među kojima je podrška Hamdije Karamehmedovića, člana Islamske prosvjetne ankete, bila od presudnog značaja.

U listu Behar propagirao je ideju o uvođenju narodnog jezika u početne vjerske škole te zahtijevao da se vjerski udžbenici pišu na narodnom jeziku. Pokreće list Tarik objašnjava, kako smo već istakli, razloge za upotrebu narodnog jezika, a 1907. g. izdaje kalendar Mekteb i u njemu početnicu za učenje novog pisma (arebice). Treba više puta naglasiti njegovo stanovište da je pismo arebica samo prijelazni oblik za prihvatanje latinice i ćirilice od kojih je u toj fazi reformskih zahvata narod zazirao. Podstiče izdavačku djelatnost i sam učestvuje u izdavanju vjerskih knjiga na našem jeziku. Zahvaljujući njegovom angažiranju, a i obilnoj pomoći bliskih suradnika: Sejfulaha Prohe, Abdulaha Sofića, M. Seida Serdarevića, Ahmeda Mahinića (tajnika) tiskao je oko 50.000 primjeraka, da bi taj broj kroz 20 godina dostigao cifru veću od pola milijuna naslova. Čim se odnos čitalaca prema pismima latinici i ćirilici promijenio, list Misbah utire putove za uvođenje ovih pisama umjesto arebice.

Rezultati su ubrzo uslijedili - djeca su s lakoćom savladavala gradivo, interes za nastavu se vidno popravio, a što je najvažnije, kako ističe M. Pandža, djeca su sada nesmetano mogla nastavljati obrazovanje u osnovnim, srednjim i višim školama.

---

18) Mulabdić Edhem: Merhum reis-ul-ulema H. M. Čaušević kao vaiz. Novi behar, god. XI 1937-38, broj 20. str. 306.

Tako zahvaljujući mnogostranoj akciji u reformskim zahvatima obrazovanja i odgoja, afirmacija narodnog jezika i u početnoj fazi pisama arebice, a kasnije i latinice i ćirilice je ostvarena zahvaljujući najviše izdavačkoj djelatnosti, posebno udžbeničkoj.

Arebica kao pismo dominirala je sve do Druge islamske prosvjetne ankete 1929. g. koja je inicirala izdavanje udžbenika pisanih isključivo latinicom i ćirilicom. Tako je štampan Mali ilmihal Sulejmana Mursela i Uputa za početnu islamsku vjersku nastavu u mektebima i osnovnim školama Hamdije Mulića. Arebica je kao spona između vremena koje je nepovratno odlazilo i vremena koje je naglo i brzo zapljuskivalo naše krajeve odigrala izvanredno značajnu ulogu, pa je turski i arapski jezik mogao odmah ustupiti mjesto našem jeziku.

EFFORTS TO INTRODUCE THE VERNACULAR INTO MUSLIM ELEMENTARY RELIGIOUS SCHOOLS

In the introduction of this article, the author states that the vernacular was preserved in Bosnia and Herzegovina during the Ottoman rule primarily due to the tolerant attitude of the Ottoman authorities, but also due to the great love of Bosnian Muslims towards their homeland. The author confirms his statement with individual examples.

The first efforts of introducing the vernacular into the elementary religious schools were recorded very early /Muhamed Velihodžić Razi, 1722-1786/. The first fiery advocate of the introduction of the vernacular into the teaching process was Omer Humo, the author of the ilmihal Sehlet-ul-wusul and the author of several poems. In one of these poems he emphasizes the importance of the vernacular, and he says:

„Without doubt the language of one's father is the sweetest,
That is the way in which all talk to you“

After the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, the efforts for a complete reform of the schooling system began, with a special emphasis on the requests for the introduction of the vernacular. A large number of textbooks were written in the vernacular, but using Arabic script. The first textbook of that kind was the primer *Elif bai bosnevi* by Ibrahim Berbić, printed in Istanbul in 1886. Berbić is also the author of the textbook under the title *Bosnian - Turkish Instructor*, printed in Istanbul in 1893. Some time later the *sufare Elif bai arebi* by Emin Salih Alićehić was printed.

The requests for introducing the vernacular into schools were especially prominent in the magazines *Tarik*, *Muallim*, *Misbah*, *Jeni Misbah* and in

the calendar Mekteb. The greatest credit for the introduction of the vernacular into schools should be given to Džemaludin Čaušević, who began with the publishing of journals, writing of textbooks and even he himself participated in their creation. A total of 500.000 editions were printed in the vernacular, but in Arabic script. This type of writing dominated till 1929, when the Second Islamic Questionnaire of Education initiated the publishing of textbooks exclusively in the Latinic and Cirilic script.

